Академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

НОВИ ВЕК — ОПШТИ ПОГЛЕДИ НА РАЗВОЈ ДРУШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ

Проблематика, како је постављена на овом Научном скупу, изванредно је значајна и занимљива. Мислим да би и у другим нашим републикама и покрајинама добро било приступити на исти начин критичком посматрању њихове прошлости. Зато се потпуно слажем са ставовима које су изразили, при отварању овога Скупа председник Црногорске академије наука и умјетности, академик Шошкић, и председник Одбора за историјске науке ове Академије, академик Стругар. Доиста од првокласног је значаја за проучавање прошлости једне земље и једног народа, примена строго научних метода и строго критичка обрада извора и литературе при писању њихове историје.

Наука у XX веку од огромног је значаја за развој савремених друштава и њихових цивилизација уопште, а појединих народа и њихових земаља посебно, само кад се служи научним методима и не дозволи себи утицај субјективних чинилаца.

У последње време много сам се бавио животом и радом Јована Цвијића, без сумње једног од најзначајнијих наших научних стваралаца у XIX и XX веку. Подстицао сам планове за објављивање његових целокупних дела и његове преписке. Написао сам и његову биографију. Све то сам радио стога, што сам код тога географа и научног и културног радника, утврдио да је својим методима рада у географској науци и својим учешћем у изграђивању националне и државне мисли, па и научне мисли код нас, био главни представник наше модерне науке.

Од краја прошлог века, радећи као научник и као наставник на Београдском универзитету, Цвијић је ударио основе проучавању наших народа и њихових земаља у географским наукама, пре свега у антропогеографији. Пренео је из Европе најсавреме-

нију организацију и методологију својих наука у нашу средину. При том је, дајући географски основ ратним циљевима Србије и српског народа уопште у току ратова 1912—1918. бранио становиште да ће научник најбоље послужити својој земљи кад не дозволи утицај на себе и свој рад субјективистичких схватања других људи. Узалуд се трудио Никола Пашић, у току првог светског рата, да га савије, али није успео.

И ја ћу са тог становишта говорити о историји Црне Горе у новом веку.

Мени сте дали за реферат тему: „Нови век — Општи погледи на развој племенског друштва у Црној Гори". У суштини посматрано, то је њена историја у новом веку. Даћу неколико својих мисли из методологије и основних синтеза и запажања и где мислим да би се могло још нешто допунити, истражити и исправити.

Методолошки посматрано нема праве историје једне земље без критичке оцене извора и литературе и беспристрасног гледања историчара неког народа и одређене земље. Позната је ствар у историјској науци уопште да се она увек морала борити, и данас се бори, против свесног и несвесног некритичког посматрања појава у прошлости и она се увек морала борити и данас се бори против таквих појава свугде у свету па и код нас. Далеко би ме одвело да наводим све оне чиниоце који дејствују у крилу једне средине кад је у питању проучавање њене прошлости.

Те врсте проблема има напретек код нас у Југославији, па и код Срба. Ипак, на нашу срећу, наша историјска наука почела је још пре сто година са Иларионом Руварцем и његовим следбеницима у историјској науци, борбу против субјективистичког писања наше историје применом строго критичких метода историјских истраживања; радили су то и кад се проучавала историја Црне Горе у новом веку. Сетимо се само Руварчевих студија под насловом »Montenegrina«.

Тако се развијала наша историјска наука у XIX и XX веку. Трудила се да буде што савременија својим методом истраживања, што објективнија. Настојала је да српском народу да што вернији увид у његову прошлост, у његов положај данас, дајући му тако правце будућег развоја. Она му је показала његове стварне могућности, његову судбинску повезаност, пре свега, с јужнословенским народима. Она се трудила, и данас се мора да труди, да што објективније истражује у нашој прошлости оно што не само раздваја народе и земље, него и оно што их спаја.

Захваљујући оваквом проучавању наше прошлости дошли смо до одређених закључака који су нас још од средине прошлог века навели да пређемо од уско српске на широку југословенску државну мисао. Захваљујући томе, у заједници с осталим југословенским народима, створили смо у ратовима 1912—1918. највећу државу на Балканском полуострву. Кад је била у другом светском рату прегажена обновили смо је ношени истим идејама, сада само савременијим, кроз народноослободилачки рат и социјалистичку

револуцију 1941—1945. Можемо је одржати и даље развијати као заједницу слободних људи и народа само на тај начин. Један од услова је да се приликом проучавања историје појединих југословенских народа и њихових земаља имају, пре свега, у виду оне етничке, политичке и културне снаге из прошлости које су водиле не раздвајању него уједињавању. Мислим да се у последње време наши историчари не држе увек овог начина гледања на прошлост својих народа и земаља. Међутим, то је историјски основ и за објективно утврђивање односа између општег и посебног у једној заједници каква је наша, југословенска. То је суштинско, јер утврђује условљеност развоја сваке земље и сваког народа у нашој заједници са њеним развојем као целине.

За Црну Гору ово начело је важно како кад се проучава прошлост појединих њених делова и њиховог односа према целини, тако и однос Црне Горе према осталим српским и југословенским земљама.

Кад се истражују чињенице што утичу на развој живота у Црној Гори у прошлости, погрешно би било тражити податке само у историјским изворима, документима. Сва наша сазнања указују да се живот народа у једној земљи развија под утицајем природно-географских и људских чинилаца. Они дејствују у разним облицима и под разним условима.

Ово је врло важно питање кад се проучава историја Црне Горе. Њен географски положај, састав земљишта и клима дају основ за развој њене привреде, њеног друштва и цивилизације уопште. Немати све ово у виду, кад се проучава њена прошлост, значи не узимати у обзир битне ствари и одлучујуће чиниоце. Они имају свој општи и посебни значај. Морају се проучавати као основ и услов за научно проучавање историје Црне Горе уопште. То се не може довољно препоручити како историчарима тако и етнолозима и социолозима уопште.

Данашња Црна Гора је географска област која једним делом, сливом река Зете, Мораче и Цијевне, је нагнута према Јадранском мору. То су њене везе са земљама Средоземног мора. С друге стране, сливовима горњих токова река Ибра, Лима, Пиве и Таре она је географски повезана са нашим северним земљама, пре свега са Србијом, Босном и Херцеговином. Из ових њених географских веза са Медитераном преко Јадранског мора и унутрашњим делом југословенских земаља и Балкана проистећи ће вековне везе ове земље, како према државама и народима око Јадранског и Средоземног мора тако и према унутрашњости Балканског полуострва уопште. Везе са Албанијом се остварују преко равница око Скадарског језера и сливова река Дрима и Бојане.

Геоморфолошки посматрано, земљиште Црне Горе је изразито карстно захватајући јужни део динарског система како у Приморју тако у унутрашњости. Њено планинско земљиште изразито карстно дозвољава развој ратарства само у равницама око Скадарског језера, долинама река и карстним пољима. Добре

испаше на планинама потпомогнуте повољним климатским условима омогућавају номадски и полуномадски начин гајења стоке, пре свега оваца. Одвојене поједине њене области од спољњег света повезано са екстензивним ратарством и полуномадским начином сточарења омогућиће јој с једне стране неку врсту привредне самосталности према градовима и њиховим класним друштвима доле у жупама. Неприступачност страним војскама у унутрашњост њених племена даје јој, поред тога, и могућност развоја, колико-толико, независног од класних заједница у жупама. То је примарна географска основа за одржавање патријархалног друштва у планинама Црне Горе уопште, а племенског друштва у новом веку посебно.

Ретко која наша земља има континуитет у развоју градова од античких времена до данас, као Црна Гора. То су: Рисан, Котор, Будва, Улцињ, Бар и друга градска насеља на обали, па и у унутрашњости. Међутим, занимљиво је да су ови градови били средишта промета и трговине, али не и друштвено-политичког развоја земље. Они не дају линију њеног историјског развоја, већ село, ратари и сточари су она друштвена снага која креће и даје правац њеном развоју. У новом веку у унутрашњости земље градови су средишта турске привредне и друштвено-политичке феудалне моћи и у Приморју кад у њима, као у Будви, Котору, Рисну, Херцег-Новом, владају Млечићи. Они су упориште привредне и војне моћи републике Венеције, а после ње Аустрије. Тек поступним потискивањем стране власти из тих градова у XIX и XX веку они ће постати средишта привредна и културно-политичка народа Црне Горе. Према томе, историја Црне Горе како друштвена тако и политичка у новом веку неминовно се морала усредсређивати пре свега на проучавање привредног и друштвеног развоја њеног села тј. њеног племенског друштва.

Конац средњег и почетак новог века био је за Црну Гору у знаку великих друштвено-политичких промена у сваком правцу.

Ми је овде посматрамо у континуитету њеног историјског развоја од античких времена, преко средњег века, до доба кад средњовековна Зета ишчезава у кризама што су настале у српским земљама од друге половине XIV века после смрти цара Душана 1355. Промене су велике, судбоносне и за ову земљу.

У ратовима и крупним етничким и друштвеним померањима у старој Зети од друге половине XIV века до конца XV века настају промене из којих ће израсти данашња Црна Гора. У средњем веку средиште привредног и друштвеног живота старе Зете налазило се у долинама река и равницама око Скадарског језера. Ту се развијало феудално друштво средњовековне Зете. А ратови у XIV и XV веку око ових области и продор турске моћи у њих разбили су добрим делом њихову етничку и друштвену структуру. Ишчезава не само старо романско становништво из Скадра и малих градова уздуж доњег тока реке Дрима и његових притока него добрим делом и старо зетско, српско становништво већим делом,

како из околине Скадра тако и из планинских области северно од реке Дрима. На њихово место смештају се Арбанаси. Тако се у борби против турских и млетачких надирања у току XV века средиште отпора, па и културно-политичког живота, старе Зете помера према Северу. У другој половини XV века планинска област испод Ловћена постаће, за време Црнојевића, ново средиште око кога ће се окупљати у току новога века северне области некадање Зете, сада зване Црна Гора.

Друга велика промена у њој је била у распаду српског феудалног друштва и у изграђивању племенског друштва концем средњег и у новом веку. Праћено је изграђивањем феудалног друштва и феудалне власти Турског царства у жупним областима, пре свега у долинама река и око Скадарског језера. Борба између новог племенског друштва планинских области Црне Горе и турског феудалног друштва и турске феудалне власти у жупама чини суштину друштвене и политичке историје Црне Горе у новом веку.

Сматрам да са тога становишта треба проучавати племенско друштво у Црној Гори и његову улогу у изградњи њене независности и њене државе у новом веку.

О постанку и развоју племенског друштва у нашим земљама много је писано и расправљано у нашим друштвеним наукама. Победило је схватање да патријархална друштва и код нас, као и на Балкану уопште, вуку своје корене дубоко у стари век. Међутим, племенска друштва каква се јављају код нас у Црној Гори и Херцеговини, и у Арбанији, сви извори указују на њихово новије порекло, конац средњег и почетак новог века. Само, то друштво није чисто гентилно, како то Морган, чувени амерички социолог, приказује код друштва сличне врсте у Северној Америци.

Вековне везе, привредне и културно-политичке, патријархалних друштава на Балкану са цивилизованим класним друштвима испод себе у жупама и у Приморју, неминовно су остављале трагове како на њихов развој тако и на њихову унутрашњу организацију. Јаке цивилизације и добро организоване класне државе снажније су продирале из жупа у планинске области Балканског полуострва, тих склоништа поражених народа и потлачених класа; слабљење власти у жупама довело је и до слабљења класне власти у планинама. С тим се омогућава изграђивање, мање-више, слободног патријархалног друштва у њима на основу повластица разне врсте, углавном стечених на основу неких војних обавеза према држави.

У томе смеру врше се данас истраживања постанка и развоја племенског друштва у Црној Гори новог века и његов значај за изграђивање друштва и државе у Црној Гори све до данас. Једно је већ сигурно: црногорско племенско друштво је део патријархалног друштва српског и јужнословенског у ужем смислу и балканског у ширем смислу. Без сумње је утврђено да осамоста-

ливање сеоских и катунских заједница у планинама и жупама почиње још за време средњовековних српских држава на основу старих жупских и сеоских самоуправа општејужнословенске врсте и катунских кнежинских самоуправа и повластица балканских сточара, чији трагови вуку дубоко у прошлост балканских земаља све до античког доба.

Врло је занимљиво за историчара, као и етнолога, проучавати историју постанка и развоја племенских друштава код нас и код Арбанаса. Рецимо: однос племенског друштва у Црној Гори и оног у Арбанији је врло близак, јер се упоредо развијају и међусобно допуњавју. За то је најбољи пример црногорско племе Кучи. У њему једна поред других живе вековима српска и арбанаска братства, сарађују не дирајући једни другима ни језик, ни веру, а њихова патријархална цивилизација је толико блиска да је служила као основ за њихов вековни заједнички живот у једном племену.

У новије време темељније се проучава прелазно доба у историји Црне Горе концем средњег и почетком новог века, кад пропадају наше средњовековне државе, а поступно се утврђује турска власт. У тим временима се испутују корени израстања племенског друштва Црне Горе из развалина старог српског феудалног друштва. У новијој историји Црне Горе то је питање добро обрађено али, мислим, да има још много шта да се допуни. При том, пре свега, имам у виду поступно урастање патријархалног друштва Црне Горе, жупа и катуна, у, већ у стању распадања, феудално друштво ове земље за Балшића и Црнојевића. Турска власт је затекла те промене, усвојила и унела их једним делом у своје друштвено-политичко уређење кад је организовала, концем XV и почетком XVI века, своју управу у овој земљи.

У последње време много боље познајемо прошлост наших земаља уопште, па и Црне Горе посебно, кад се тиче њихове историје првих векова турске власти. Добро очуване турске архиве у Цариграду и Анкари, нарочито пописи становништва и његових обавеза према држави, дефтери, пружају изванредне податке о етничким и друштвеним односима и у Црној Гори, па и о њеном положају у оквиру Турског царства онога времена. Неки од тих турских пописа су набављени и објављени и омогућују нам данас да добијемо прилично јасну представу о прошлости ове земље за првих векова турске власти. Архиве у Котору, Дубровнику и Задру дају нове податке. Историјска грађа Архива у Венецији пружа истраживачима нове изворе.

На основу свега тога имамо прилично добар увид у читав низ до сада неразјашњених питања кад се тиче историје Црне Горе онога времена. Током друге половине XV века поједини делови данашње Црне Горе поступно су долазили под пуну турску власт. После слома отпора Ивана Црнојевића и његових синова 1496. на концу је дошла под Турке и њихова држава.

Процес укопчавања Црнојевића државе у управни систем Турског царства није био једноставан. Била је то гранична област према млетачким поседима у Црногорском приморју: Улцињ, Бар, Будва, Котор, Пераст. А ратови Венеције и Турске у почетку XVI века омогућавали су становништву старе Црне Горе успешне побуне против нове власти. Приликом заузимања земље влада у Цариграду је „Вилајет Црнојевића" припојила Скадарском санџаку, установила посебни кадилук „Црна Гора", као посебну судску област, а народ подвргла уобичајеном тимарском систему у Царству.

Све то се показало неодрживо већ после неколико година, па се 1513. године у Црну Гору послао син Ивана Црнојевића, Скендербег Црнојевић, као санџак-бег посебног санџака Црна Гора. Тимарски систем је укинут, земља проглашена соларском, где народ има обавезу да сваког лета ради на чишћењу солана Црнојевића у приморју жупе Грбаљ. Као пореза уведена је влашка филурија. Других обавеза према држави народ старе Црне Горе није имао.

Статус посебног санџака, војводалука, кадилука, било као самосталне управне јединице или у оквиру суседног Босанског, Скадарског или Пећког санџака уживала је Црна Гора кроз цео XVI век. За то време у жупним пределима према Скадарском језеру учвршћује се турска власт. Њен основ је у старим и новим градовима и у феудалном поретку, турском, који поступно тамо јача. У планинским пределима и неприступачним карстним пољима развијаће се, на основу законских повластица издатих из Цариграда, сеоска и кнежинска самоуправа која овде, већ у то доба, поступно прераста у шире нахијске и земаљске самоуправе изражене кроз Црногорски збор. Управно судски земљу је обухватао један кадилук, а била је подељена на пет нахија: Катунску, Црмничку, Ријечку, Љешанску и Пјешивачку.

Слободнији живот Црне Горе као граничне области Турског царства према млетачким поседима у Приморју одражавао се у слободним трговинским везама са тим градовима, али и у ослонцу на њих кад се вршио отпор према турској власти уопште. Та власт до конца XVI века је сразмерно још јака и ефикасна, али ипак неспособна да затвори границе према Приморју и спречи отпоре.

Мислим да је наш историјска наука у последње време доста урадила на проучавању историје Црне Горе у XVI веку. Чини ми се да је ипак остало крупних питања која ће се морати темељније проучити. При том мислим, пре свега, на њен положај као пограничне области Турског царства у то доба. Затим развој друштвених односа са посебним прерастањем у патријархално, племенско друштво. Није довољно јасан и положај Цетињске митрополије као дела Пећке патријаршије у ово доба. Може бити није довољно проучено учешће Црногораца у ратовима Венеције и Турске, нарочито за време кипарског рата 1570—1573. Новија

истраживања у турским и млетачким архивима, па и нашим по приморским градовима, довешће нас до нових сазнања. Мислим да није довољно проучена, такозвана, пљачкашка привреда у Црној Гори онога доба. Под тим називом се у историји зову организовани ратни походи у облику хајдучије у суседне области Турског царства да би се четовањем набавила средства за живот себи и својим породицама. Стара Црна Гора је већ у ово доба била чувена са својих четовања у дубини Турског царства на Балкану.

Конац XVI века био је у знаку великих криза у односима између наших народа и Турског царства. Погоршан положај хришћанских народа на Балкану изражаваю се појачаним притиском на њихове верске заједнице и погоршаним односима на селу поступним прерастањем тимарског система у читлучки. Одговор на то био је појачан отпор, нарочито код нас у јужнословенским земљама, и отворено учешће наших народа, кроз устанке пооштрене хајдучијом и ускочком активношћу из суседних хришћанских земаља, против Турског царства за време рата између Аустрије и Турске 1593—1606.

У овим покретима активно учествују све наше племенске области: источна Херцеговина — устанак војводе Грдана 1597, покрет брдских племена против Турака, везе цетињских митрополита и брдских главара са хришћанским државама за борбу против Турака итд.

У исто време кад и у старој Црној Гори и у околним приморским, источнохерцеговачким и брдским областима око старе Црне Горе, под приближно сличним условима, јача племенско друштво на истим основама на којима се развијало и у старој Црној Гори. Ту више долазе до израза месни услови и управна подела Турског царства са кнежинским самоуправама, него у пределима некадање Црнојевића државе. Географски услови дозволиће негде стварање већих племенских области него што је то било могуће изградити на карстним пољима старе Црне Горе.

Седамнаести век у историји Црне Горе и племенским областима око ње био је у знаку распадања турског феудалног поретка, с једне стране кроз јачање месних феудалних снага на рачун централне власти у градовима и жупним областима око њих и јачање осамостаљивања планинских области земље кроз прерастања самоуправа у готово независне аутономне племенске заједнице.

Све се то изражава кроз отпоре да се потчине месним феудалним господарима, да се плаћају порези држави, да се иде пред њене судове ,са тежњом формирања локалних ужих и ширих аутономних племенских области. У старој Црној Гори, њен посебан положај, традиција Црнојевића државе и чињеница да је средиште Митрополије било у њиховој средини на Цетињу, дејствује обједињујуће. То обједињавање у почетку се изражава само у оквиру пет нахија старе Црне Горе. Али верско-политички по-

ложај Цетињског митрополита, чија Митрополија као део Пећке патријаршије ужива, поред верских, и одређене политичке повластице, као верског представника православног народа у својој Митрополији. Све више долази до изражаја њен утицај преко граница старе Црне Горе у правцу, с једне стране, према суседним областима Турског царства које спадају у надлежност ове Митрополије, а с друге према млетачким поседима у Приморју у којима живе православни. Све наведене чињенице дејствују још у току XVII века да се стара Црна Гора јавља као центар око кога ће се почети окупљати околне српске пламенске области у борби против турске власти.

Ратови Венеције и Турске у XVII веку, нарочито критски рат, 1645—1669, дао је могућност не само старој Црној Гори него и околним приморским, херцеговачким и брдским племенима да појачају борбу против Турског царства учествујући на разне начине у ратовима Венеције и Турске тога времена. Нарочито треба подвући хајдучке походе из Приморја под Венецијом у унутрашње области Турског царства. Затим већи број устанака у Херцеговини и црногорским Брдима где се, нарочито у то доба, истиче племе Кучи.

Централна власт у Цариграду увиђала је тешкоћу проблема око одржавања своје власти у пределима о којима је говор. Најтеже им је било са старом Црном Гором због њене неприступачности, њене везе са млетачким поседима у Приморју и ратоборне бунтовности њеног становништва. Знали су да им је сад немогуће поломити већ израсла племена и њихове аутономије. Зато су се вратили старом методу везивања уз себе водећег слоја тог друштва па је као одговорног руководиоца на чело те заједнице, коју је од почетка признавала као аутономну област, довела спахије Црне Горе. Међутим, црногорско племенско друштво већ је било прерасло из те врсте односа и веза са Царством. Спахије су постојале све до конца XVII века, али оне никад нису успеле да доиста постану нека власт која би повезивала са турском влашћу непослушна племена. Та племена су тежила, свесно и подсвесно, пуном ослобођењу од феудалне турске власти, а спахије, као представнике те власти у њиховој средини, нису признавала. Место тога израста моћ Збора Црне Горе, као представника савеза слободних црногорских племена, и расте утицај цетињских митрополита.

Бечки рат Турског царства са хришћанском Европом 1683—1699. био је прекретница и у животу данашње Црне Горе. Поразу турске васти при опсади Беча 1683. следило је повлачење Турске царевине из Угарске концем XVII века. Аустријске војске прешле су код Београда и на Балканско полуострво и продрле дубоко у јужнословенске земље све до Призрена и Скопља. У рат се умешала и Венеција 1684. Млетачка војска у току тога рата продрла је дубоко у Црну Гору и Херцеговину. Наш народ тих земаља активно је учествовао на њиховој страни било устанцима, учешћем

у непосредним операцијама млетачке војске или походима хајдучких чета из Приморја дубоко у наше земље под Турским царством. И цетињски митрополит Данило Петровић активно је учествовао на страни Млечића у тим борбама. Неко време је и Цетиње било ослобођено од Турака. Исто тако народ данашње Црне Горе активно учествује у још успешнијем рату Аустрије и Венеције против Турског царства 1714—1718. Пре тога Црногорци учествују у борби против Турског царства и за време кратког рата на Пруту 1710. до 1711. између Русије Петра Великога и Турске.

Као што се види, конац XVII и почетак XVIII века био је у Црној Гори и околним нашим областима у знаку великих ратних збивања. Она су била праћена дубоким променама у њиховим срединама кад се тиче односа према турској власти. У исто време настају промене у односима снага које дејствују на Балкану и око њега у XVIII веку.

Успешним ратовима против Турског царства 1683—1699. и 1714—1718, Венеција је миром у Карловцима 1699. и Пожаревцу 1718. добила под своју власт целу Боку Которску, један део Црногорског приморја око Паштровића и Грбља са приморским црногорским племенима у залеђу. Тим је стара Црна Гора добила ширу основу и ослонац за отпор против Турака. С друге стране, опадање поморске трговине Венеције на Медитеран, преласком главних путева светске трговине на Атлантски океан у новом веку, одразило се у поступном слабљењу Јадранског мора, па и код Црне Горе. Место Венеције у XVIII веку и у овим областима Балканског полуострва јача утицај Хабзбуршке монархије и Руског царства.

После победа над турским војскама у ратовима 1683—1699. и 1716—1718, Хабзбуршка монархија је завладала Угарском и свим нашим земљама до Саве и Дунава. Од тог времена па све до првог светског рата, 1914—1918, она тежи да прошири своју власт потискујући Турско царство према југу на северозападни део Балканског полуострва. Дакле, управо на земље које данас обухвата Југославија. У том циљу она је у току XVIII века водила три рата против Турског царства, па ће настојати да на своју страну привуче и народ Црне Горе.

С друге стране у исто време Русија, потискујући Турско царство и Ханат кримских Татара поступно са северних обала Црног мора, постаје црноморска сила у току XVIII века са тежњом да осигура слободан пролаз кроз Босфор и Дарданеле својој трговачкој и ратној морнарици у Средоземно море. У неколико успешних ратова против Турског царства у овом веку Русија је померила своје границе према томе Царству на Прут и дубоко доле преко Кубана до предела око планине Кавказа. Тако она постаје нова и одлучујућа сила у решавању источног питања у XVIII и XIX веку. У својим ратовима против Турака њене владе теже да добију подршку код хришћанских народа на Балкану, у првом реду код православних народа и Јужних Словена.

Први усвајају ову политику Руског царства управо Црногорци. Њихови прваци, у првом реду митрополити из куће Петровића, почевши од владике Данила, искоришћавају све могућности да се што више културно и политички повежу са њом као ослонцем у својој борби како против Турског царства тако и против освајачких тежњи Венеције и Хабзбуршке монархије. Ослонац на Русију био је основ свих црногорских водећих снага, кад је била у питању борба за извојевање и одбрану независности не само у XVIII и XIX, него и у XX веку.

Уопште није лако проучавати развој Црне Горе и њеног племенског друштва у XVIII веку. На томе се много урадило и још се ради, али проблематика је врло замршена. Односи су нејасни кад се говори о утицају спољних сила, о чему смо говорили у горњим редовима, и о збивањима која су се дешавала у самој Црној Гори. Кад се добро проуче историјски извори који говоре о Црној Гори XVIII века, добија се утисак да се доиста у њој нешто преломило за ратова концем XVII и почетком XVIII века. Ионако слаба турска власт у XVII веку сад се готово не осећа. Кад се испитају узроци томе новом стању, дође се до следећих закључака: последњи ратови Турског царства у Европи убрзали су опадање утицаја централне власти у Цариграду на развој друштвених и политичких односа у ближим и даљим покрајинама, пре свега на Балканском полуострву; свугде па и око Црне Горе. Феудална анархија захвата такав мах да се негде власт централне владе и не осећа. Тако је било и код Црне Горе. Моћни господари Скадра, Бушатлије, у северној Арбанији; Махмудбеговићи у Метохији; моћна муслимански властела у Новопазарском санџаку и Херцеговини, мало су слушали наредбе из Цариграда, али су зато силовито наступали према хришћанској раји у њима потчињеним областима. То се односило и на данашњу Црну Гору. Међутим, у њеним планинским пределима у току последњих ратова још више су ојачале тежње племена да искористе слабости Царства да себе још више осамостале и, по могућству, потпуно се ослободе турске власти.

Борба племенског друштва у областима данашње Црне Горе са турским феудалним друштвом и његовом влашћу имала је више облика. Просторно сада се раздвајају области полуслободних племена у планинама од жупских области у равницама и долинама река под феудалном влашћу и са феудалним односима на селу. У планине Турци сада могу да долазе само са јаким војскама, ако хоће да наплате било државне порезе било феудалне обавезе. Штавише, племена се труде да прошире своје територије све више према жупама водећи праве мале ратове са локалним турским заповедницима у градовима.

Средиште окупљања племена херцеговачких и брдских постаје у току XVIII века све више стара Црна Гора. За то је било више разлога. После последњих ратова од почетка XVIII века

као да се и не обнавља турска власт у старој Црној Гори. Истина, у том правцу покушавају нешто како влада у Цариграду тако и суседни заповедници санџака и пашалука, пре свега они из Босне и Херцеговине и из северне Арбаније. И кад се долази с великим војскама, као Нуман-паша Ћуприлић, 1714, и Махмуд-паша Бушатлија, 1784, успеси су били привремени. Земља се привидно смирила, али чим би турске војске отишле све би било по старом: племена се вратила старим слободама и нису ни мислила да приме у своју средину ма какве органе турске власти.

У суседним херцеговачким и брдским племенима процеси ослобађања су били спорији, али и тамо су били у пуном току. При томе се све више тражи ослонац у старој Црној Гори. Она је већ извојевала одређену независност, а и њено граничење са млетачким поседима у Приморју омогућавало јој је самосталније иступање и пружање помоћи херцеговачким и брдским племенима да се што више осамостале од турске власти.

У нашој историјској науци расправљало се и расправља питање — шта је у ствари била Црна Гора у XVIII веку. Је ли била и даље под турском влашћу? Да ли се толико ослободила да може имати колико-толико особине независне државе? Ако је то било, где су биле границе и како је била организована власт у њима? На сва ова питања није једноставно ни лако одговорити. Формално, међународно-правно, Црна Гора је још била део Турског царства. Али народ у Црној Гори ту власт није признавао и само под грубом војном силом привремено је то чинио и плаћао неке порезе. Представници Црне Горе, цетињски митрополити, гувернадури и племенски главари кад иступају у иностранству, они истичу своју независност од Турског царства.

Оваква тврђења нису била довољно убедљива за јавност у земљи, а још мање за владе страних сила. Прво, нису биле утврђене међународне границе, како према млетачком Приморју тако и према суседним областима под непосредном турском влашћу. Друго, у земљи није била организована државна домаћа власт. Главни представник црногорске заједнице, њен Збор, састајао се повремено, стварао одлуке, али оне нису имале законску снагу. Није постојала ни извршна власт са својим апаратом, преко кога би се одлуке спроводиле. Гувернадури Црне Горе — установа успостављена негде почетком XVIII века, најпре од Млечића, а потом постала самостална — никад нису успели да у Црној Гори XVIII века осигурају себи неку извршну власт. Није то било само зато што су се гувернадури из куће Радоњића показали као слаби руководиоци. Састав и уређење племенског друштва у Црној Гори XVIII века био је такав да је сам по себи искључивао неку власт изнад себе. У њему нема још таквих друштвених снага које би биле у стању да се одвоје од остале масе и наметну своју власт. То ће се поступно изграђивати у XIX веку. У XVIII веку племенско друштво у Црној Гори организовало се на основу пуне слободе и самоуправљања његових братстава окупљених у уже и шире

заједнице племена. Братственичке и племенске скупштине, са својим главарима, врше функцију власти која замењује државну власт Као привредна основа служи заједничка управа летњим и зимским пашњацима братстава и племена. Спорови се решавају путем „судова добрих људи" на основу обичајног права. Постоји пуна једнакост чланова, а главари су само „први међу једнакима". И скупштинске и судске одлуке не могу се наметнути силом. Зато земљом хара крвна освета. Било је то као што је рекао Марко Миљанов: „Бесудно друштво". Њим је било тешко управљати и тек су се почеле издвајати у племенима и нахијама поједине главарске куће које делују, мање-више, обједињавајуће. Био је то чист тип патријархалног племенског друштва препуштеног самом себи, без чвршће повезаности племена. Њихов заједнички наступ према страној власти увек се тешко и споро остваривао, јер је зависио од месних братственичких, племенских тежњи, схватања и интереса. Тешко их је било окупити и у борби против турске власти.

Слично стање је било у XVIII веку и код племена у северној Арбанији. Ипак, јављају се неке разлике. У Црној Гори, о чијем племенском друштву смо већ говорили да је у свом уређењу имало неке особине које прерастају праисторијска гентилна друштва, те се особине показују још у XVIII веку. Класна, феудална власт у Турском царству била је туђинска власт. Народ у Црној Гори, борећи се против ње, борио се из оба разлога. Потискивањем турске феудалне власти из своје средине и организујући бескласно племенско друштво, црногорски племенски човек избацио је из своје средине феудални поредак. Али, ако је хтео да искључи из своје средине и државну власт Турског царства и спречи да место те власти дође друга туђа власт, било из Венеције или из Аустрије, морао је стремити организовању своје властите државе. Традиција средњовековних српских држава очувала се код народа у Црној Гори. Она се неговала кад је била у питању Немањићка држава или стара Зета, нарочито из доба Црнојевића. Велики чувар ових традиција била је и Цетињска митрополија као део српске православне цркве, Пећке патријаршије.

Цетињска митрополија, уживајући повластице које добија Пећка патријаршија од њене обнове 1557, делује у Црној Гори не само као духовни него и као световни политички чинилац. Њен углед и значај расте у XVIII веку из два разлога. У борби против Турског царства цетињске владике искоришћавају своје везе пре свега са Русијом да добију подршку у борби против тога Царства. Своје везе са осталом српском хијерархијом под Турском и Аустријом у XVIII веку цетињске владике ће искористити да повежу ослободилачке тежње народа Црне Горе са покретима сличне врсте и у другим земљама где Срби живе. Тако су цетињске владике у току XVIII века поступно постале главни политички представници Црне Горе како према иностранству тако и у оквиру самог српског народа уопште. У исто време у самом племенском

друштву Црне Горе скаче значај цркве већ због њеног положаја као установе која се протеже преко целе заједнице. Њен верски значај намеће јој посредничку улогу међу завађеним братствима и племенима. Све то је довело до неке врсте изграђивања световне власти владика у Црној Гори. Пораст моћи владика у њој добрим делом проистиче из утицаја моћних личности из куће Петровића, што ће у току XVIII века постати владике у Црној Гори. Готово је немогуће замислити друштвено-политички развој народа Црне Горе у XVIII и XIX веку без утицаја на тај развој владика Данила, Василија, Петра I и Петра II.

Кад се подробније проучи унутрашња кретања црногорског друштва у XVIII веку управо кад је питање о организовању борбе за независност и стварању државе у Црној Гори кроз окупљање племена, њихово повезивање и поступно прерастање у државу, не може се замислити без владика из куће Петровића.

Они немају неке стварне власти у својој земљи, то се види из читавог низа историјских извора, али су много више успели да повежу лабаву пламенску заједницу земље у критичним тренуцима односа према Турском царству. И, оно што је врло важно, они се труде кад год им је то могуће, да омогуће помоћ околним приморским, херцеговачким и брдским племенима у њиховој борби било против Турске или против Венеције. Још више, своје планове о ослобођењу Црне Горе они повезују, од друге половине XVIII века, са општим планом, који се поступно почиње стварати, о уједињењу целог српског народа.

Чини ми се да је заокрет у томе смислу почео у другој половини XVIII века са акцијама владика Василија и Петра I Петровића. Још ће требати темељнијег истраживања архива, пре свега руских, аустријских, млетачких и турских, да би се колико-толико утврдило како настају први планови о ослобођењу и уједињењу српског народа, па и осталих Јужних Словена, на чије трагове наилазимо већ у ово доба. Чини ми се да велику прекретницу чине руско-турски ратови, нарочито онај из 1768—1774. Колико је духовно народ Црне Горе, и поред свог племенског безвлашћа, био зрео за стварање државе, најбоље показује појава Шћепана Малог у тој земљи за време овога рата 1766—1773. Један странац, још неутврђено чијег порекла, апелујући на верска уверења и традицију старе државе, називајући се руским царем, намеће власт народу у Црној Гори такве снаге, какву нико неће имати до појаве кнеза Данила Петровића, до половине XIX века.

Историја владике Петра I, 1784—1830, прилично је проучена у црногорској историографији. Ипак, мислим да је још много тога довољно неистражено. Његово доба спада опет у велике прекретнице у животу његове земље. Конац XVIII и почетак XIX века уопште у Европи био је у знаку великих друштвено-политичких померања, па и у нашим земљама. Велика француска буржоаска револуција, 1789—1815, увукла је у своје вртлоге и Црну Гору.

Сломом Млетачке републике и уласком, према миру у Кампоформију 1797. Аустрије у некадање млетачке поседе у Боки Которској на границе Црне Горе према Приморју, долази уместо слабе поморске државе Венеције, војнички јака и бирократски добро организована Хабзбуршка монархија. Ово ће из темеља променити односе Црне Горе према Приморју. С друге стране, реформе Селима II, турског султана, 1789—1807, поступно у суседним турским областима поново обнављају власт Централне владе у Цариграду. Тако углављена између Хабзбуршке монархије и обновљене моћи Турског царства у свом суседству Црна Гора, ако је хтела да одбрани своју независност, морала се сама организовати као држава. Томе циљу је посветио цео свој живот владика Петар I. У борби са скадарским пашом, Махмуд-пашом Бушатлијом. успео је да уједини црногорска племена и порази пашу у бојевима код Мартинића и Круса 1796. У рату Русије и Аустрије против Турске, 1788—1791, он је, са својим секретаром Франческом Долчијем, вешто маневрисао. Добио је средства за борбу против Турака од цара Јосипа II, али је спречио учвршћивање аустријске власти у својој земљи. Још раније он се разним каналима повезао са људима и покретима у српским земљама под Аустријом и Турском и учествовао у разрађивању планова општег устанка против Турске у српским земљама са циљем да се извојује независност и обнови српска држава.

Има још много шта да се проучи из ових подземних кретања код Срба концем XVIII и почетком XIX века, чији ће коначни исход бити, међу осталим, и устанак у Србији 1804. године.

Владика Петар I имао је пре свега у виду независност саме Црне Горе. Зато је био спреман, концем XVIII и почетком XIX века, за сарадњу са револуционарном Француском која је тих година завладала Италијом и до проглашења Царства 1804. деловала као револуционарна сила на Балканском полуострву. Кад се објаве папири секретара Петра I, Франческа Долчија, који су сачувани у руским архивима, јер су тамо однесени приликом његовог затварања 1806. у Стањевићима, добићемо увид у наше прво повезивање са неком револуционарном европском силом у борби за независност.

Петар I доиста је успео да Црну Гору укључи у борбе великих сила на Балкану за време ратова француске револуције. Извео ју је после завршетка ратова, неоштећену, без туђе власти у својој средини. Међутим, Конгрес великих сила у Бечу, 1814—1815, није Црној Гори признао положај ни независне државе, па ни вазалне у односу према Турском царству.

Такав став европских великих сила на Бечком конгресу према Црној Гори потиче, без сумње, из њихове одлуке да се на Конгресу не расправља о Источном питању. Мислим да је томе допринела и чињеница да сама Црна Гора још није била израсла из савеза племена у како-тако организовану државу. Владика Петар I је и у том смислу се трудио. Он се одредбама о заједничком иступању

племена према Турцима и својим законом трудио да да неку законску основу организацији власти у Црној Гори. Само присилу није хтео применити, а без ње се није могао сломити отпор непослушних племена према централној власти на Цетињу. Ништа боље није успео у томе правцу ни његов наследник Петар II Петровић Његош 1830—1851. године.

Ипак се у овим временима поступно мењало племенско друштво у Црној Гори. Ратне године наметале су дисциплину не само његовој народној војсци него и народу. Аустријска управа у Боки Которској увела је више реда и дисциплине у промету људи и добара, но што је то радила стара Венеција. Црногорски човек се поступно навикавао на дисциплину која му се наметала са Цетиња. Велику прекретницу у друштвено-политичким односима у Црној Гори доноси кнез Данило Петровић, 1851—1860. Пошто се прогласио световним кнезом Црне Горе, он је низом унутарњих реформама изградио државу Црну Гору каква се јавља у другој половини XIX и почетком XX века. Својим реформама и својим Закоником он је организовао државну управу у Црној Гори. Земљу је поделио на шире и уже управне области (нахије по општинама). Под претњом смртне казне забранио је крвну освету. Организовао је државну народну војску, а све то подржао својим тежњама да ратовима са Турским царством извојује међународно признање своје државе са утврђеним границама према суседним државама, Аустријом и Турском.

У другој половини XIX века изграђује се грађанско друштво и држава у Црној Гори онако како се јавља у почетку XX века. Престанком племенских самоуправа са свим њиховим компетенцијама поступно ишчезава патријархално племенско друштво у Црној Гори. Међутим, пажљивије проучавање показује да се ново буржоаско друштво са својим капиталистичким привредним системом није било стабилизовало све до ратова 1912—1918. и до ступања Црне Горе у нову југословенску државу.

Мислим да би био задатак социолога и историчара, који проучавају узроке социјалистичкој револуцији у Црној Гори, да испитају корене те револуције. Ови корени воде натраг њеном племенском друштву са дубоким племенским снагама које су лежале у њему. Те демократске снаге очуване у Црној Гори, као код свих патријархалних друштава на Балкану, па и код нас Југословена, биле су против власти човека над човеком, народа над народом, за пуну демократију и једнакост међу људима и народима. Зато треба следити методе Светозара Марковића који је у томе патријархалном друштву, његовој етици и моралу у Србији, налазио оне друштвене снаге у Србији XIX века које су служиле као основ и социјалистичкој револуцији 1941—1945. Зато се и повезује револуција у Србији 1804. са револуцијом 1941—1945.

Сличан значај за социјалистичку револуцију у Црној Гори имало је, без сумње, и њено патријархално племенско друштво са својим друштвеним и политичким идеалима.